

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE UZUNLUK VE MESAFE ÖLÇÜMÜNDE
KULLANILAN METAFORLAR VE ANTROPOMETRİK BİRİMLER
METAPHORS AND ANTHROPOMETRIC UNITS USED FOR LENGHT
AND DISTANCE MEASUREMENT IN KYRGYZ TURKISH

GÜLSİNE UZUN

Dr. Öğr. Üyesi Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Ed. Bölümü
Assist. Prof. Dr. M. Sıtkı Koçman University, Fac. of Literature, Dep. of Contemporary Turkish Dialects and Literatures
gulsineuzun@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-2653-7650>

Atıf / Citation

Uzun, G. 2020. "Kırgız Türkçesinde Uzunluk ve Mesafe Ölçümünde Kullanılan Metaforlar ve Antropometrik Birimler". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*. 68, (Mayıs-May 2020). 245-260

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü- *Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi- *Received Date* : 16.01.2020
Kabul Tarihi- *Accepted Date* : 23.05.2020
Yayın Tarihi- *Date Published* : 31.05.2020
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4323>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate® programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-68, Mayıs - May 2020 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE UZUNLUK VE MESAFE ÖLÇÜMÜNDE KULLANILAN METAFORLAR VE ANTROPOMETRİK BİRİMLER METAPHORS AND ANTHROPOMETRIC UNITS USED FOR LENGHT AND DISTANCE MEASUREMENT IN KYRGYZ TURKISH

GÜLSİNE UZUN

Öz

Her millet kendi dilinin imkânlarından faydalanarak ve günlük yaşantıdaki ihtiyacına dayanarak kendine göre bir ölçü terminolojisi oluşturmuştur. Bu da ya dilin kendi gramer unsurlarıyla, ya farklı kelimeler türeterek, ya mecaz kullanımlar ya da yabancı dillerden alıntılama yoluyla sağlanmıştır. Bugün kullanılan ortak metrik sistemlerin kabulüne kadar Türkler de farklı ölçü terimleri kullanmışlardır. Dilin en aktif kullanılan sözcükler grubuna giren ölçü terimleri, tarihi devirler boyunca sosyal ve iktisadi hayatta, milletler arası ticari ilişkilerde bir ihtiyaç olarak doğmuştur. Her milletin kendi oluşturduğu ölçü sistemini kullanmasıyla oluşan karmaşa, zamanla bu siyasi ve ticari ilişkilerde uluslararası bir ortaklığın sağlanmasını gerekli kılmıştır. Bir nesnenin ağırlığını, uzunluğunu, büyüklüğünü veya mesafesini ölçmek için kullanılan bu terimler Kırgız Türklerinin söz varlığında da önemli ölçüde yer tutmaktadır. Bu çalışmanın amacı Kırgız Türkçesinde uzunluk ve mesafe ölçümünde kullanılan terimlerin tespiti ve tasnifini yapmaktır. Kırgız Sözlükleri, Kırgız Dilinin Diyalektoloji Sözlüğü ve bazı edebi eserler taranarak yapılan bu çalışmadan elde edilen verilerle, ölçü bildiren terimlerin oluşum şekilleri anlaşılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, Kırgız Türkçesi, ölçü, ölçü terimleri, metafor, antropometri.

Abstract

Every nation has created a measurement terminology according to its own needs, taking advantage of the possibilities of its own language and based on the needs of daily life. This is either achieved through the use of language by its own grammatical elements, either by deriving different words, by metaphorical uses, or by quoting foreign languages. Until the adoption of the common metric systems used today, Turks used different measurement terms. The measurement terms that belong to the most actively used words of language have emerged as a need in social and economic life and international commercial relations during historical periods. The confusion created by each nation using its own measurement system made it necessary to establish an international partnership in these political and commercial relations. These terms, which are used to measure the weight length, size or distance of an object, also have a significant place in the vocabulary of the Kyrgyz Turks. The purpose of this study is to identify and classify these terms used in Kyrgyz Turkic, Kyrgyz dictionaries, dialectology dictionary of Kyrgyz language and some literary works were searched and tried to understand the formation forms of giving and measuring terms.

Key Words: Kyrgyz, Kyrgyz Turkic, measure, term, measurement terms, metaphore, anthropometry

Structured Abstract

In Kyrgyz Turkish vocabulary, it is possible to talk about the existence of a very crowded terminology related to measurement. While Kyrgyzs created the terminology of measurement, they managed to create a terminology with the possibilities of their own language, while making use of the terms in the languages of the states with which they had commercial or political relations. Apart from the metaphors and anthropometric units that constitute the main subject of our study, Kyrgyz people also used different methods in measuring. Kyrgyz people have removed the units of measure they have used since 1927 and accepted the decision to switch to common units in 1989, but still continues to use the old units in daily life. It is also remarkable that in the measurements used for the length and distance, which constitute the basis of our study, some metaphors or anthropometric units created by people using their own organ names. The word that describes the object in the language in a language with a scheme of describing the properties of an object with another striking object or its properties is used metaphorically to call another object aesthetic. Metaphor, which is one of the ways of expressing our language, has also been effective in the formation of words that convey measure, and some terms have been created by analogy with the elements of nature. The terms created by using concrete objects in nature such as "at, mızrak, ok, süngü", which play an important role in the life of Turks, a military society, are among the most frequently used metaphors in the formation of measurement names related to length or distance. The terms used in Kyrgyz Turkish, taking into account the running distance of the horse and used in Kyrgyz Turkish with the word "çap-" meaning "running", "horse run", are used to measure the length and distance. There is an analogy in metaphors, and it appears mostly in the form of phrases, examples that are formed with possessive suffixes or number words together with -(I)m verb to make nouns are a structure that we often encounter in Kyrgyz Turkish. Another metaphorical use is those related to the word "boy". The measurements made about the movement, departure and walking movement of all kinds of animals and the examples we found in our study show that metaphoric uses are very high in Kyrgyz Turkish. With the acceptance of the common metric system, it is seen that current terms are used as a measure of length instead of metaphors used in daily life in Kyrgyz Turkish. As in other languages, the possibilities of the anthropometric system have been used extensively in the creation of words that indicate measurement in Turkish. These types of dimensions are the basic measures that people find first. It is made by considering part of the body; "Fathom, hand span, finger, step, foot, eye, head, tooth, arm" etc.. In Kyrgyz Turkish, between the terms of finger-based measure names eli, karış, sere, sööm, tutam, muun, möön, between the terms of arm-based measure names töş carı, kulaç, kari, among the foot-based measure names tapan, atım, attam, kadam, turku, etc. words are seen. These terms used to measure the weight, length, size or distance of an object also have a significant place in the vocabulary of Kyrgyz Turks. Until the adoption of the common metric system today, there were different uses in the names of each nation. The continuous formation of the names of measurement regarding the living conditions, geographical conditions, commercial and political relations of the nation, the formation of the language of transportation, communication, science and technology has made a common system necessary over time. Prior to this, each nation tried to create measurement terms by means of its own language or by using some methods such as metaphors, benefiting from

human or animal limbs, embodying them or by using borrowings as a result of its interaction with foreign cultures. Although the Turkish-based vocabulary is limited in terms of measurement names, the measurement names created by making use of the grammar of the language, the possibilities of expression, the metaphors, the conceptualization or transposition have an important place in terms of the richness that Kyrgyz Turkish has added to the vocabulary. It is seen that the length and distance measurement names that we tried to determine from the works we scanned are still used today, with some sound changes in the standard language and dialects, or some without any change. In addition, it is possible to increase the number of metaphorical uses used in literary texts, therefore, the literary works examined must be handled and evaluated in this respect.

Giriş

Tarihi devirler boyunca sosyal ve iktisadî hayatta ilerlemeler yaşandıkça, milletler arası ticarî ilişkiler de gelişme göstermeye başlamıştır. Türk devletleri de göçebe kültürünün ve bozkır hayatının etkisiyle hayvancılığa dayalı olarak başlattıkları ekonomilerini zamanla yerleşik hayata geçmeleriyle daha da geliştirmişlerdir. Türk devletleri komşu milletlere başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve, et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar satar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı (Kafesoğlu 2010: 325). Tüm bu ticarî ilişkiler doğrultusunda ve günlük hayatta bir nesnenin boyunu, ağırlığını, hacmini, uzunluğunu belirlemeye yönelik ölçü adlarına ihtiyaç duyulur.

Zamanla ticarî ilişkilerde her milletin kendi oluşturduğu ölçü sistemini kullanması, bu konuda uluslararası bir ortaklığın sağlanamamasına neden olur. Bu durum milletlerarası geçerliliği olan standart bir ortak metrik sistemin kabulünü zorunlu kılar. Bu nedenle 1875'te Paris'te metre antlaşması imzalanarak Uluslararası ilişkilerde ortaklığın oluşmasını sağlayan Ortak Metrik sistem kabul edilir ve ortak ölçüler kullanılmaya başlanır.

Metrik ölçü sisteminin henüz kullanılmaya başlanmadığı zamanlarda insanlar, ölçü için standart olmayan, günlük hayatta kullandığı eşyalardan veya insan ve hayvan organlarından yararlanmış ya da birtakım benzetmeler ve kıyaslamalar kullanmıştır. Bu adlandırmalar kültürler arasında zaman zaman ortaklık da göstermiştir. Türklerin kullandığı olduğu ölçü ile ilgili söz varlığının da tarihi süreç içerisinde, buldukları coğrafi konum, siyasi ve ticarî ilişkiler ve İslamiyet'in kabulü neticesinde değişkenlik gösterdiği görülmektedir.

Söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturan ölçü bildiren kelimeler konusunda yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yapılan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu konu hakkındaki ilk çalışma Acar Sevim tarafından Türkçeye "İslam'da Ölçü Sistemleri" adıyla çevrilen Walter Hinz'in 1955'te yayınlanan "Islamische Masse und Gewichte Umgerechnet ins metrische System" adlı eseridir. Hinz (1990: 1) çalışmasında İslami ağırlık ölçü sisteminin temelini Yunanlıların drahmisine dayanan dirhem ile Roma-Bizans ölçüsü Solidis'e dayanan miskalin oluşturduğu bilgisini verdikten sonra ölçü birimlerini; ağırlık ölçüleri (sikke ağırlıkları, eşya ağırlıkları, diğer ağırlık ölçüleri), uzunluk ölçüleri ve alan ölçüleri olmak üzere 3 bölümde incelemiştir.

A. Davidoviç'in, İlk Türk İslam devletlerinde kullanılan ortak ölçü sistemlerini tanıttığı "Materialı po Metrologii Srednevekovoi Srednei Azii" adlı çalışmasını, Halil

İnalçık'ın Osmanlı metrik sistemini bütün yönleriyle ortaya koyan "Introduction to ottoman Metrology" adlı makalesi takip eder.

İslamiyet'ten önce Türklerin kullandığı ölçü ve ölçü aletleri ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapılamamış, ancak bu konuyla ilgili birkaç makale yazılmıştır. Bunlardan ilki, N. Yamada'nun 1971 yılında Studia dergisinde yayımlanan "Four Notes on Several Names for Weights and Measures in Uighur Documents" dir. Yamada bu makalesinde "şıg, küri, tãmbin, kap, iki bag, tãng, batman, şing ve kaw" gibi ölçü terimleri üzerinde durmuştur. A. Von Gabain, 1973 yılında yayımladığı "Das Leben im Uigurischem Königreich von Qoco" adlı çalışmasında, Turfan (Koço) Uygurlarının kullandığı ölçü birimlerinin listesini vermiştir. Listede, sıvılar için; "şık, küri, şing, kap, tãnbin, batur, küp, tingçan, kanglı", uzunluk için; "karı", yüzey ölçüleri için; "şık, küri", ağırlık ölçüleri için; "stir- satır, bakır, batman, tãng", sayısal (adet) ölçüleri için; "bag, lug" terimlerini vermiştir. S. Raschmann tarafından 1995 yılında yayımlanan "Baumwolle im Türkischen Zentralasien" adlı makalede, Eski Uygur sivil belgelerinde kumaş için kullanılan ölçü birimlerinden "bag-bağlıg, çıg, inlig, kölük, karı, kulaç, singar, kat, yitiz, bir şong" terimleri ele alınmıştır.

(Atmaca, 2017: 23).

Türkiye'de Orhan Şaik Gökyay'ın makalesi ölçülerle ilgili yapılan ilk çalışmadır. Gökyay (1981: 41-48) çalışmasında, geçerli resmi ölçü birimlerinin yanında Anadolu ağızlarında, özellikle deyimlerde, atasözlerinde eski ölçü birimlerinin de varlığını sürdürdüğünden bahsetmektedir. Zeki Kaymaz'ın makalesi de bu konuda Türkiye'de yapılmış önemli çalışmalardan biridir. Kaymaz (1998: 9-10) çalışmasında ölçü bildiren kelimeleri; ağırlık ölçüleri, uzunluk ölçüleri, alan ölçüleri, hacim ölçüleri, adet ölçüleri ve diğer ölçüler olmak üzere 6 grupta tasnif etmiştir. Melek Özyetgin (2005: 141) Uygur döneminde, Çin, İran ve Soğdlarla olan ticari münasebetlerin ölçü terminolojisine yansıdığını ve bu konuyla ilgili en geniş malzemenin Budist çevreye ait külliyyat içinde bulunduğunu bildirir. Gürkan Gümüştam (2012: 1189-1216) XIV-XV. yüzyıllar arasında kaleme alınan Edviye-i Müfrede, Müntahab-ı Şifâ, Akrahâdîn Tercümesi, Müntahab Fi't Tıbb, Hulâsa-i Tıbb, Tertîb-i Mu'âlece adlı altı tıp eserindeki ölçü birimlerini incelemiştir. Seyhan Tanju Oral (2007:117) Zafernâme'nin iki tercümesini mukayeseli bir şekilde incelemiş ve bunun yanı sıra Babür Şah'ın Hâtrât ve Mübeyyen adlı eserlerinde; Şerifi'nin Nâm-ı Hakk'ı, Ubeydullah Han'ın Mesâilü's- Salât adlı risalesinde yer alan uzunluk ölçüleri hakkında bilgi vermiştir.

Ünal Taşkın'ın "Osmanlı'da Ölçü ve Tartı Birimleri" adlı yüksek lisans tezi, Mustafa Şenel'in "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ölçü Birimleri", Meral Ozan'ın "Beypazarı Halk Kültüründe Ölçü ve Tartı Birimleri", Bedri Sarıca'nın Türkçede Birim ve Ölçü Gösterme" adlı çalışmaları ölçü terminolojisi hakkında yapılan diğer önemli araştırmalardan birkaçıdır.

Kırgız Türkçesinin söz varlığında da ölçü ile ilgili oldukça kalabalık bir terminolojinin varlığından bahsetmek mümkündür. Kırgızlar ölçü terminolojisini oluştururken ticari veya siyasi ilişkilerde buldukları devletlerin dillerindeki terimlerden faydalanmakla birlikte

kendi dilinin imkânlarıyla da bir terminoloji oluşturmayı başarmıştır. Öncelikle Kırgız halkının kullanmış oldukları bu yöntemler üzerinde durmakta fayda vardır.

1. Kırgız Türkçesinde Ölçü Terminolojisinin Oluşum Yolları

Çalışmamızın esas konusunu teşkil eden metaforlar ve antropometrik birimlerin dışında Kırgızlar ölçü yapımında farklı yöntemler kullanmışlardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

a. Nesnelere Yararlanma: Kırgız Türkçesinde günlük yaşantıda kullanılan nesnelere faydalanarak ölçü terimlerini türetme yoluna gidilmiştir. Bir maddenin ağırlığını, miktarını, uzunluğunu bildirmek amacıyla kullanılan “*arşın, sandık, ayak, batman, bezmen, terazi, tanap, kap*” vb. nesnelere bunlardan bazılarıdır.

b. Gramerden Yararlanma: Sayı isimlerinin, Eski Türkçe *teg* “gibi” edatından eklenen +DAY/ +DOY eşitlik ekinin; sayı isimlerine getirilerek “tane, adet” anlamı veren +OO eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuş bazı yapıların; ismin yönelme haliyle bağlanan ve Türkiye Türkçesindeki karşılığı “kadar” olan *deyin, çeyin, deyre* edatlarının, Kırgız Türkçesinde ölçü bildirmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında yapım ekleri vasıtasıyla türetilen ölçü bildiren kelimeler de bulunmaktadır:

Sayı ismi + kündük: *6 kündük* “altı günlük”, *10 kündük* “10 günlük”

Sayı ismi + ay: *Ceti ay* “yedi ay”

Sayı ismi + aylık: *Bir aylık nan* “bir aylık ekmek”

Sayı ismi + atım: *5 atım* “5 adım”, *10 atım* “10 adım”, *bir atım nasıbay* “bir atımlık sigara”, *calgız atım darı* “bir atımlık darı”

Sayı ismi + çimçim (Üç parmak ile alma, çimdik): *2 çimçim tuz* “iki çimdik tuz” *3 çimçim murç* “üç çimdik karabiber”

Sayı ismi + kesim (dilim): *Bir kesim et* “Bir dilim et”

Sayı ismi + sındırım (parça, dilim): *bir sındırım nan* “bir dilim ekmek”

Sayı ismi + tartım (bir çekimlik): *bir tartım asmay* “bir çekimlik tütün”

Sayı ismi + tiştem (lokma): *bir tiştem et* “bir lokma et”

Sayı ismi + üzüm (tutam, parça) : *bir üzüm böstürmө* “Bir parça pastırma”

Sayı ismi + aşam (lokma, bir defada ağza konulması mümkün olan yiyecek miktarı): *bir aşam may* “bir parça yağ”

Sayı ismi + beket + col: *bir beket col* “bir durak mesafelik yol”(Kırgız Türkçesinde durak, istasyon anlamı dışında aradaki mesafe anlamı da vardır) (Yudahin, 2011: 105).

Sayı ismi + tündük (gecelik) + col: *2 tündük col* “iki gecelik yol”

Sayı ismi + zaman ismi + gö çeyin: *5 küngө çeyin* “5 güne kadar”

İsim+gö deyin: *küzgө deyin* “güze kadar”

İsim + ge deyre: *birge deyre* “saat bire kadar”

Ayçılık+cer: ayçılık “bir aylık zaman” 3 ayçılık cer “3 aylık yer”.

Barmak + tay: “Parmak kadar” *kaşıktay* “kaşık kadar” *köldөy* “göl kadar” *döbödөy* “tepe kadar”

Biröө, eköө: “biri, ikisi, bir tanesi, iki tanesi”

Çay kaynam, aş bışım, et bışım gibi zamanı veya mesafeyi ölçmek için bazı nesnelere metaforik kullanımlar da Kırgız Türkçesinde ölçü terimi yapma yollarından biridir.

c. Yabancı Kelimelerden Yararlanma: Bir dildeki terimlerin türetilişinde o dilin kendi imkânlarının etkisi olduğu kadar başka dillerin de etkisi olmuştur. Köktürk ve Uygur dönemlerinde Çin ile olan yoğun ticaret, Eski Türk ölçü sistemini, özellikle Uygur sahasında büyük ölçüde Çin tesiri altında şekillendirmiştir. Yine İran'la ve Soğd tüccarlarla olan ticari ilişkilerin de ölçü terminolojisine yansıdığı dikkati çeker. Bunun yanında geleneksel kullanımdaki mevcut Türkçe terimler de bu metrik sistem içinde yerini almıştır (Özyetgin 2005: 141). Köktürklerden beri süre gelen ve Kırgızlar döneminde de devam eden Çin, İran ve Arap ülkeleriyle olan sosyal ve ekonomik ilişkilerin Kırgız Türklerinin ölçü terminolojisini de etkilediği söylenebilir. Türklerin ticari hayatında ipek yolunun da önemli bir yeri vardır. Ticari faaliyetlerin merkezini oluşturan bu yol, Kuzey ve Güney yolu şeklinde iki koldan oluşmaktadır. Kuzey yolunun güzergâhının Kırgızistan bölgesinin merkezi şehri Bişkek'ten geçmesi aynı zamanda uzun yıllar Çarlık ve Sovyet rejimi altında yaşamaları göz önüne alındığında Kırgızların ölçü terminolojisinde başka milletlerden alınan terimlerin de olması olağandır. Farsça *batman*, *çeyrek*, *sarcan*, Çince *cinğ*, Rusça *börçök*, *tsentner*, *bezmen* ve İran'dan geçen *tanáb* vb. kelimeler Kırgız Türkçesinin ölçü terminolojisinde yer alan alıntı kelimelerden bazılarıdır.

Kırgız halkı 1927 yılından itibaren eskiden beri kullanmış oldukları ölçü birimlerini kullanımdan çıkarmış, 1989 yılında ortak ölçü birimlerine geçme kararını kabul etmiş olsa da, eski ölçü birimlerini günlük hayatta hala kullanmaya devam etmektedir. Çalışmamızın esasını teşkil eden uzunluk ve mesafe için kullanılan ölçümlerde birtakım metaforlardan veya insanların kendi organ adlarından yararlanarak oluşturduğu antropometrik birimlerden faydalanmış olmaları da oldukça dikkat çekicidir.

2. Metaforik Birimler

Türkçede deyim aktarması olarak da bilinen *metapor* köken bakımından Yunancadan gelmektedir. Meral Ozan (2017: 29) kelimenin Yunancadaki *metaphora* isminden ve *metaphérein* fiilinden gelmekte ve “aktarma”, “taşma”, “yer değiştirme” anlamlarını içerdiğini belirtmektedir. Asıl kastedilen kavram düşünsel ve somut benzerlik gösteren başka bir kavramla yer değiştirir. Burada dil *metonomiden* farklı olarak başka bir düşsel/imgesel boyuta geçer. Antik dönemin retorik üstatlarından Quintilian söz konusu eylemi “kısaltılmış benzetme” olarak açıklar ve örnek olarak “saçındaki altın” metaforunu, yani saçlarının altın gibi olması (benzetme) ifadesini kullanır. Bir nesnenin özelliklerinin başka bir çarpıcı nesne veya onun özellikleri ile anlatılması şeklinde bir şemalama ile dilde temel anlamda nesne anlatan söz, başka bir nesneyi estetik olarak adlandırmak için metaforik olarak kullanılır (Erdem 2003: 178). Dilimizin anlatım yollarından biri olan metafor ölçü bildiren kelimelerin oluşumunda da etkili olmuş, bazı terimler doğaya ait unsurlardan benzetme yoluna gidilerek oluşturulmuştur.

Asker bir toplum olan Türklerin hayatında önemli bir rol oynayan “at, mızrak, ok, süngü” gibi doğadaki somut nesnelere yararlanılarak oluşturulan terimler, uzunlukla veya mesafeyle ilgili ölçü adlarının oluşumunda kullanılan en sık metaforlardır. Bu benzetmelere Orhun abidelerinde de rastlamaktayız:

Az yir y[olı?]anı b[irle..er]miş, bir at oruku ermiş. “Az ülkesi yolu Anı (ırmağı) boyunca imiş, bir at yolu imiş (ancak bir atın geçebileceği kadar imiş)” (Tonyukuk D7: Ergin 1996).

Sünük batımı karıg söküpen Kögmen yışığı toğa yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. “Mızrak batımı karı söküp Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık” (KT D 35, BK D 26-27: Ergin 1996).

Babürname’de geçen “*bir ok atımı kadar yol aldıktan sonra, düşmanın akıncısına yetiştik. tekrar bir ok atımı yer kadar takip ettikten sonra merkezine vardık*” (Arat 1946: 638) gibi cümleler de bu metaforlara örnek teşkil etmektedir.

Kırgız Türkçesinde de atın koşma mesafesi göz önüne alınarak yapılan ve Kırgız Türkçesinde “koşturmak”, “at koşturmak” anlamındaki *çap-* kelimesiyle deyimleşerek kullanılan “at çabımı”, “kunan çabımı” gibi terimler uzunluk ve mesafeyi ölçmek için kullanılmıştır. Yine “hedef”, “nişan” anlamındaki “buta” kelimesiyle yapılan “buta atım” deyimleriyle de bir uzunluk/mesafe ölçümünün yapıldığı görülmektedir. *Bir at çabım* yaklaşık 25-30 km’lik; *kunan çabım* yaklaşık 5-8 km’lik; *tay çabım* yaklaşık 3 km’lik ve *buta atım* yaklaşık 100 m’lik veya okun ucu ile yaklaşık 50 adım, 40-45 m’lik mesafeleri anlatan uzunluk ölçüleridir.

Añğıça cez kempir at çabım cerge cakın kelip kalat. Oşondo kızdardın uluusu küzgüstün ala koyup: «Seni dalay karadım, Bir kerekke carağın» deydi “O sırada cadı bir at koşumu yere yaklaşır. O zaman kızların büyüğü aynasını alıp: ‘Sana çok baktım, bir kere işe yara’ der” (Kaldıbaev 2018: 12).

Eki askerdin ortosu, kunan çabım col kaldı “İki ordunun arasında bir kunan koşumu yol kaldı” (Orozbekov 1978: 15125- 15126).

Colçuların kıştooloru uşul cerden körünüp turat, arası tay çabım cer “Yolcuların kışlık yerleri şu yerden görünür, arada bir tay koşumu yer (var)” (Elebaev 1936: 25)

Birok buta atım cerge cetpey ele kara terge çömülüp, kolu talıp, küyügüp çıgat “Fakat bir ok atımı yere yetişmeden yere çömeldi, eli terlemeye ve yorulmaya başladı” (Kembagal menen Bakıt 2019: 2).

Görüldüğü gibi metaforlarda benzetme vardır ve karşımıza çoğunlukla tamlamalar şeklinde çıkmaktadır, yukardaki örneklerde olduğu gibi ya iyelik ekleriyle ya da sayı kelimeleri ile birlikte -(I)m fiilden isim yapma ekinin birlikte kullanımıyla oluşan örnekler Kırgız Türkçesinde sıklıkla karşımıza çıkan bir yapıdır.

Ayrıca yolcular veya yaylalara göçen göçebeler için kullanılan *koy köçtik* (koyun yürümesi ile yaklaşık 6-8 km.), *konolgo* (at yürümesi ile yaklaşık 50-60 km.) gibi kelimeleri de konaklama veya geceleme için alınan mesafeleri ölçmede kullanılan terimler olarak görmekteyiz.

Bir diğer metaforik kullanım ise *boy* kelimesi ile ilgili olanlardır. Kırgız Türkçesi sözlüğünde *boy*: 1. Bir şeyin tabanı ile en yüksek noktası arasındaki uzaklık; 2. İnsanın, hayvanın vücudunun dik olan durumundaki yüksekliği; 3. Yalın haldeki adlarla birlikte kullanılıp vakit ölçüsünü ifade etmede kullanılır” şeklinde açıklanır *Munu ömür boyu unutupaym* “Bunu ömür boyu unutmayacağım” (Arikoğlu vd. 2017: 397).

Uşintip Orto Aziyada bir kança kılmdar boyu - Orto Aziya Çaban döböti bar bolgon Bir zamanlar Orta Asya’da asırlar boyu, Orta Asya çoban köpekleri varmış” (Mamatov 2018: 4)

Tolkundanıp kubanıp aldı, kubanganda da cana col boyu canın cançığan baş tegeretme oylordon kutulup, anın baarın bir körgön tiştöy unutup koydu “Heyecanlanıp mutlu oldu,

mutlu olunca yol boyu canını sıkın düşüncelerden kurtulup, hepsini bir düş görmüş gibi unutuverdi” (Aytmatov 2006: 89).

Al tünü boyu cana aynek tooluu kanga malnat, uktay albay kaldım, anda menin cazdık salıp ıyladı “O gece boyunca Aynek dağları kana bulandı diye uyuyamayıp, yastığa gömülüp ağladı” (Zosimov 2019: 27)

Kırgız Türkçesinde isimden fiil yapan -LA, -LO eki ile bir şeyin derinliğini ölçmek, boylamak anlamında kullanılan *boylo-* fiili zaman ifade eden kelimelerle kullanıldığında da “boyunca” anlamı katarak bir zaman ölçüsü yerine kullanılır:

Kılım boylop Ak-Buura/Agıp catat şarkırap “Asırlar boyunca Ak Buura/Gürleyerek akıyor” (Arıkoğlu vd. 2017: 399).

Bunların yanında ayrıca **nayza boyu**, **ok boyu**, **arkan boyu**, **ukuruk boyu**, **kerege boyu**, **kamçı sap**, **terek boyu** gibi birtakım nesnelere birlikte kullanılarak tahmini bir uzunluk ölçüsü bildirilmektedir. *Nayza* (<Far. Nîze) “Mızrak, kargı, süngü”; *Arkan* “Kendir, halat, kıl ya da yünden yapılmış ip”; *Arkan boyu* “Tahmini on metrelik uzunluk”; *Tanap* “1. İp, düğümlemiş, birbirine bağlanmış ip; 2. Bir hektarın altında biri”; *Ukuruk* “atı yakalamak için kullanılan ucu kementli sırık”; *Kerege* “Çadırın duvarını oluşturan ağaç kafes”. Bu örneklerde boy kelimesi doğadaki cansız varlık ve nesnelere birlikte kullanılarak ve iki kavram arasında benzerlik kurarak uzunluk ölçümünde bir metafor olarak kullanılmıştır.

Aradan kaçça ubakat ötkönü belgisiz, Kamilya esine kelgende, tañ atıp, kün arkan boyu kötörülüp kalğan bolot “Aradan ne kadar vakit geçtiği belli değildi, Kamilya kendine geldiğinde, tan ağarmış, güneş bir arkan boyu yükselmeye başlamıştı” (Cusupcan 2010: 3).

Nayza boyu or kazdı “Mızrak boyu çukur kazdı”(Orozbekov 1978: 1365)

Bunların dışında yükseklik veya derinliğin uzunluğunu ölçmek için *tize boyu* “diz boyu”, *kişi boyu* “insan boyu”, *üy boyu* “ev boyu”, *töö boyu* “deve boyu”, *tizedey* “dizin yüksekliği kadar”, *tuşarday* “hayvanın dizinin boyu kadar” gibi deyimler de örnekler arasında gösterilebilir.

İnsan veya hayvan boyundan hareketle yükseklik ile ilgili *kızıl aşıkka çeyin* “aşık kemiğine kadar”, *tizege çeyin* “dize kadar, diz boyu”, *kindikke çeyin* “göbeğe kadar”, *kökürökkö deyre* “göğüse kadar, göğüs hizasında”, *tumşukka çeyin* “buruna kadar, burun hizasında”, *kişinin boyuna teñ* “insan boyuna eşit”, *kişini kömö turganday* “ölünceye kadar” şeklinde metaforik kullanımlar da Kırgız Türkçesinde ölçü olarak kullanılmaktadır.

Her türlü hayvanın basışı, gidişi, yürüyüşü hareketi ile ilgili yapılan ölçüler, örneğin *kuş uçkan çerge çeyin* “kuş uçuşu mesafesi” *kuş cetpes cer* “kuşun gidemeyeceği kadar uzak” *at çabım* “at koşumu mesafe” *tay çabım* “tay koşumu kadar mesafe” *karga izi kar* “karnın kalınlığı ile ilgili olarak karganın izi kadar” *attan egiz* “attan yüksek” *itten pas* “itten alçak” gibi metaforlar Kırgız Türkçesinde ölçü yapımında metaforik kullanımların son derece fazla olduğunu göstermektedir.

Ortak metrik sistemin kabulüyle birlikte Kırgız Türkçesinde günlük hayatta kullanılan metaforlar yerine uzunluk ölçüsü olarak güncel terimlerin kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

arşın: Kırgızca Türkçe sözlükte bu kelime 68 cm’lik uzunluk birimi olarak yer alır. *Ala-Too don kırk arşın öydö çıgıp alıptır* “Tanrı dağlarından kırk arşın yukarı çıkmış.” (Arıkoğlu vd. 2017: 143). Tietze (2002: 201) arşın/arşın (uzunluk ölçüsü) <arış/arş kelimesinin genişletilmiş şekli olduğunu ve “uzunluk ölçmek için kullanılan sırıgın adı” olduğunu söyler.

Sevortyan (1974: 184) arşın kelimesinin Türkçeye çok eski dönemlerde Farsçadan geçtiğini ve dirsekten elin parmak uçlarına kadarki uzunluk anlamında kullanıldığını, ancak bu uzunluk ölçü biriminin kimi zaman 40 santim, 65 santim, kimi zaman da 75 santim, 100 santime denk geldiğini belirttiikten sonra arşının Moğolcada da bulunduğu dikkat çekmiştir. İslamiyet'e girildikten sonra ölçü sistemleri Arap sistemine göre yeniden şekillenmiştir. Osmanlı devletinde arşın uzunluk ölçü birimi olarak kullanılmakla birlikte çarşı arşını ile mimar arşını birbirinden metrik anlamda farklılıklar göstermiştir.

Anan kuduk kazuuda uzundugu ceti arşın kelgen tabıtka tuş keldim “Kuyu kazarken uzunluğu yedi arşına yakın mezarlığa rastladım” (Kadırberdiev 2019: 3)

börçök “versok”: Rusçadan alınma bir ölçü terimidir. Uzunluk ölçüsü olan börçök arşının 16 da biridir (Yudahin 2011: 139).

çakırım: Rusça karşılığı “versta” olan ve 1,067 kilometreye denk gelen bu uzunluk ölçüsü Kırgız Türkçesindeki anlamıyla insan sesinin duyulabileceği mesafeyi bildirmektedir (Yudahin 2011: 246). Derleme sözlüğünde ise kilometre terimiyle karşılanmaktadır (Derleme Sözlüğü C:3: 1046).

Tiündö taştap kelgen maşineler coldun ayrılışınan arı eki çakırımday cerde turuπτur. “Akşam gelen arabalar yol ayırımından sonraki iki kilometrelik yerdeymiş” (Aytmатов 1970: 132).

farsant veya farsah: Farsça fersenk> Kırg. farsant; Ar. Fersah > Kırg. farsah “fersah” (8-9 km). Türkçe sözlükte 1. Yaklaşık 5 km’lik bir uzaklık ölçüsü; 2. *mec.* Çok uzun mesafe, uzaklık anlamlarına gelen *fersah*, Kırgız Türkçesinde Farsça kelimesinden alınmış şekliyle *farsant*, Arapçadan alınmış şekliyle *farsah* olarak iki farklı şekilde ağızlarda görülmektedir.

Çöl şaarı Nevakettin arası 15 farsah bolgon “Çöl şehri Nevaket’in arası 15 fersahtı (Arıkoğlu vd. 2017: 914).

kilometr: Kırgız Türkçesine tahminen Rusça yoluyla girmiştir. Bin metrelik uzunluk ölçüsü olarak tanımlanan kilometre, Türkçeye Fransızcadan geçmiştir (Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü 2015: 691).

Too kazı cer kotorup uçup baratkada Everest toosunan da cogoru, 9 kilometr biyiktikke çeyin kötörülöt. “Kazlar göç ederken Everest dağından da yukarıya, 9 km’lik yüksekliğe kadar çıkarlar” (Horezme 2016: 24-25).

mil: Far. *mille* Türkçe sözlükte “karada 1609, denizde 1852 m olarak kabul edilen bir uzaklık ölçü birimi olarak” tanımlanır. Arat (1946: 632) kelimeyi “4000 kadem uzunluğunda bir mesafe ölçüsüdür” şeklinde tanımlar.

sarcan: (R. sajen) 1. Eskiden kullanılan, 1,3 metrelik uzunluk ölçüsü birimi. 2. Tarlayı, araziyi ölçmek için kullanılan iletke şeklindeki alet (Arıkoğlu vd. 2017: 1781).

Atmaca kelime için şu bilgileri verir. (Atmaca 2009: 29).

Fasmer, “7 İngiliz futuna denktir, yani 2,1336 metredir. Sajen- önceden bir elin parmak uçlarından ikinci elin parmak uçlarına kadar mesafeye denktir. Bu kelime, Rusça syagat “yetişmek, ulaşmak” fiilinden gelmiştir. Bu fiil, eski Rusça “sagnati” el uzatmak kelimesinden gelmektedir” der. (Fasmer III 1987: 545). Ojegoy ve Şivedova kelimeyi üç anlamda vermiştir: a. Metrik değeri, 2 metre 13 cm veya 3 arşına denk gelen bir Rus uzunluk ölçüsüdür; b. Bu ölçü birimiyle ölçülen herhangi bir nesnenin miktarı; c. Bu uzunluktaki ölçüm cetveli.

(Ojegoy Şivedova 2009:692)

Üylördün aralıǵı on sarcandan “Evlerin aralıǵı yaklaşıq on sarcan kadar” (Cantöşev 1972: 67)

Kırgız Türkçesinin ağızlarında *balant* “yüksek” (Tüştük); *kättä* “büyük, iri, derin” (Tüştük); *kono* “60-70 km’lik mesafe” (Özgön); *lavant* “yüksek” (Leylek); *paksa-baksa* “80-1,20 cm uzunluktaki duvar” (Tüştük); *päykäl* “1 metrelik yer” (Batken); *rakiş* “uzak, seyrek” (Çüy); *egiz* “yüksek” (Cerge Tal, Tüştük); *zar* “28 cm’lik uzunluk”, *uzak, uzak col* “uzak yol” vb. kelimelerin uzunluk veya mesafe ölçüsü olarak kullanıldığı da görülmektedir (Mukambayev 2009: 188-767).

3. Antropometrik Birimler

Yunanca bir kelime olan, *anthropo* (insan) ve *metrikos* (ölçme) sözcüklerinden türetilen antropometri, insan vücudunun boyutları ile ilgilenen özel bir bilim dalıdır. Başka dillerde olduğu gibi Türkçede de ölçü bildiren kelimelerin oluşturulmasında antropometrik sistemin imkânlarından geniş bir şekilde yararlanılmıştır.

Bu tip ölçülendirmeler insanın ilk bulduğu temel ölçülerdir. Vücudun bir parçası göz önünde tutularak yapılır. Kulaç, karış, parmak, adım, ayak, göz, baş, diş, kol vb. “iki göz oda”, “bir baş soğan”, “iki diş sarımsak” örnekleri temelde organla yapılsa da benzetme ilgisiyle ölçü oluşturmuştur. (Sarıca 2010: 797)

köz irmemde, köz irmegençe, köz açımga, köz açkaca, köz açırbay, köz cetçü, köz açıp cumgança “çok kısa bir sürede, göz açıp kapayınca kadar” gibi göz ile ilgili yapılan ve mesafeyi veya vakti ölçmek için kullanılan bu tip ölçü terimlerine Kırgız Türkçesinde rastlanmaktadır.

Melek Özyetkin (2007: 1413-1414) eski Türkçe metinlerde uzunluk veya mesafe ölçmede kullanılan *adak/ayak* “ayak”, *kol* “kol”, *mañ* “adım” *erñek* “parmak”, *çigin* “dirsek”, *kulaç, karı, tiz/diz* gibi Türkçe kelimelerin yanında özellikle geç Eski Türkçe metinlerde *çığ* “ayak”, *tsun* “parmak” gibi Çince kelimelerin de kullanıldığını belirtmektedir.

Tanju Oral Seyhan (2007: 128), A.V. Dibo’nun antropometrik sistemi mutlak ve göreceli olmak üzere ikiye ayırdığını, *karı* terimini mutlak sistemde, *arşın, parmak, gez kulaç* gibi terimleri ise göreceli sistemde değerlendirdiğini belirtir

Kırgız Türkçesinde parmağa dayalı ölçü terimleri arasında *eli, karış, sere, sööm, tutam, muun, möön* kola dayalı ölçü terimleri arasında *töş carı, kulaç, karı*, ayağa dayalı ölçü adları arasında ise *tapan, atım, attam, kadam, turku* vb. kelimeler görülmektedir.

a. Parmağa Dayalı Ölçü Adları

eli: Parmak genişliğinden ibaret bir uzunluk ölçüsüdür: *eki eli* “iki parmak genişliği” (Yudahin 2011: 327). *Munun çetine ak-karadan eki elidey ‘ceek’ tüşüröt* “Bunun kenarına beyaz ve siyahtan iki parmak kadar ‘kenarlık’ yapılır (Arıkoğlu vd. 2017: 874) Clauson (1972: 140) kelimenin bazı modern dillerde “parmak genişliği” gibi genişletilmiş anlamlara sahip olduğunu belirtir. ET. *ilig* sözcüğünden gelişmiş olduğunu düşündüğümüz kelimeyi Arat (1946: 614) “*ilig*: “‘Parmak” yanyana dizilmiş 6 arpa (cev) genişliğinde bir ölçüdür” şeklinde tanımlar.

Munun çetine ak-karadan eki elidey ‘ceek’ tüşüröt “Bunun kenarına beyaz ve siyahtan iki parmak kadar ‘kenarlık’ yapılır” (Arıkoğlu vd. 2017: 874).

karış: *karıla-* kökünden türeyen (Eyuboğlu 1998: 380) karış terimi Kırgız Türkçesinde *söö* ve *ukum* uzunluk ölçüleriyle aynı anlamda olmakla birlikte arşının dörtte birine denk gelerek başparmakla ortaparmağın uçları arasındaki mesafeyi ifade eder (Yudahin 2011: 409). Kelime Arıkoğlu vd.'nin sözlüğünde (2017: 1124) 1. Başparmak ile orta parmağın uçları arasındaki açıklık. 2. Yaklaşık 10-12 santimetre olan mesafe. 3. *mec.* Çok yakın: *Bir karış cerde turabız* “Çok yakın yerde yaşıyoruz” 4. Bir karış, çok az, küçük: *Karış cerim ayrılıp, kaksap kuurap kalgamin* “Bir karış toprağımdan ayrılıp zavallı oldum” 5. Bir adım, fazla uzak olmayan: *“Suluudan karış kete albay.. “Güzelden bir adım uzaklaşamayıp..”* anlamlarıyla verilmektedir. Clauson (1972: 644-645) ilk olarak *karı* ve *karış* kelimelerinin *kar-* kökünden türediğini *karı* kelimesinin modern lehçelerde “kolun ön kısmı, üst kol, eski bir ağırlık ölçüsü, yarım kulaç” gibi anlamları olduğundan bahsetmiş ve *karış* kelimesi için “uzatılmış başparmak ile küçük parmak uçları arasındaki mesafe, açıklık” izahını yapmıştır (Clauson 1972: 663). DLT’de “bir karış” örneğine yer verilmiştir (DLT, C:1: 369). Tuncer Gülensoy (2007: 470) kelimenin *karı-* köküne *-ş* fiilden isim yapım ekinin gelerek bir isim olduğunu ifade etmiştir. Arat (1946: 616) *kar-ı+ş* şeklinde gelişen kelime için “gerilmiş halde, başparmak ucundan serçe parmağın ucuna kadar uzanan bir mesafe ölçüsüdür” der. Uzunluğun ölçüsüne göre Kırgız Türkçesinde daha çok *kere karış* (çok açılan karış), *mergen karış* (sööm ile aynıdır), *ukum karış* şeklinde kullanımları görülmektedir.

İlgerten kırgız eli karış ceri için kanı-canın ayabay kelgen bolso, uçurda kırgız ceri açık ele satılıp catat. “Eskiden Kırgız halkı bir karış toprak için canını kanını vermeye hazırlarken, günümüzde Kırgız yerleri açık açık satılıyor” (Maatkabilov 2017: 4).

sere: Biraz açık dört parmak genişliğini ifade eden bir uzunluk ölçüsüdür (Arıkoğlu vd. 2017: 1801). Araları bir parça açılmış olan dört parmağın genişliği (Yudahin 2011: 646). Yaklaşık 5-6 cm’lik bir uzunluk ölçüsü.

Eren (1999: 362) kelimenin “açık duran başparmağın ucundan işaret parmağının ucuna kadar olan uzaklık” olarak ağızlarda *sele* şeklinde yer aldığını belirtir.

Kere karış sere eken “Bir tam karış sere imiş” (KaralaeV 1995: 63).

sööm: Açılmış işaret parmağıyla başparmağın uçları arasındaki mesafe (Yudahin 2011: 664). Başparmak ile işaret parmağının uçları arasındaki mesafeden (Arıkoğlu vd. 2017: 1846) oluşan uzunluk ölçüsü.

Derleme Sözlüğünde “süyem”, “süyüm” şeklinde geçen kelime Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde, Karakalpak Türkçesinde *siyem*, Altay, Şor Türkçelerinde *som*, Kazak Türkçesinde *siyöm*, Yakut Türkçesinde *süöm*, Kırgız Türkçesinde *sööm* şeklinde varlığını sürdürür. Eren (1999: 381) ‘iğneye geçirilen bir sap iplik’ anlamında ağızlarda *süğüüm* olarak geçtiğini ve kelimenin yapısının *süy-* ‘uzamak’ fiiline + (ü)m ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtir.

Mumun etek köçötünün eni sööm-karıştan aşpoosu kerek “Bunun etek nakışlarının eninin bir karışı geçmesi lazım” (Super İnfö Gazetası 2005: 5).

tutam: 1. Tutam, avuç içi veya parmak uçlarıyla tutulabilen miktarda olan. 2. Dört parmak uzunluğunda olan (Arıkoğlu vd. 2017: 2116) uzunluk ölçüsü. Arat (1946: 657) kelimeyi “4 ilig (parmak) genişliğinde bir uzunluk ölçüsünün ismidir” diye tanımlar. Yumruğu sığığında yumruğun büyüklüğüne eş olan uzunluk ölçüsü (Tüşündürmö Sözdüğü 2015: 542)

Çılbırı tutam kalbasa çındagan coogo aldırbas “Yuları bir tutam kalmasa aslında düşmana yenilmez” (Tüşündürmö Sözdüğü 2015: 542).

ukum: Başparmağın ucuyla bükülmüş işaret parmağı arasındaki mesafeye eşit olan uzunluk ölçüsü (Yudahin 2011: 781). Baş ve işaret parmaklarının açılmasıyla oluşan aralık, mesafe (Arıkoğlu vd. 2017: 2156)

Kırgız balasının butu baspagan Kıtay cergesinde bir dağı ukum cer çok “Kırgız halkının Çin topraklarında ayak basmadığı bir ukum yer yok” (Mambetov 2014:1).

b. Kola Dayalı Ölçü Adları

karı: Göğsün ortasından uzatılan kolun parmak uçlarına kadar olan yaklaşık 1 metrelik uzunluk ölçüsüdür (Yudahin 2011: 409) Kolun omuz başından dirseğe kadar bölümü; göğüsle kolun parmak uçları arasındaki uzaklık; yarım kulaç (Arıkoğlu vd. 2017: 1123). *kar-* fiilinden türediği düşünülen *karı* terimi Kırgız, Özbek, Kumuk, Nogay Türkçelerinde çeşitli anlamları ile “ön kol, üst kol”, kubit (göğsün ortasından parmak uçlarına kadar olan mesafe) anlamlarıyla verilmektedir (Clouston 1972: 645). Kelimenin DLT’de “ölçü, bez ölçülen arşın” anlamında örneklerine rastlanır: *erngenge eliğ karı bözüm tikemes* “ergene elli arşın bez don olmaz” (DLT, C.1: 117). Sevda Kaman (2018: 56) eski Türkçeden beri kullanılan *karı* ile ilgili olarak Yamada’nın kelimenin 30cm.’lik bir uzunluk ölçüsü olduğu; Bregel’in de Harezmi’de 149 cm.’ye denk gelen bir ölçü terimi olduğu bilgilerini verdiklerinden bahseder. Arat (1946:616) kelimenin “6 tutam uzunluğunda bir mesafe ölçüsü” olduğunu belirtir.

Oş oblastının Kara-Suu rayonundağı taştın uzundugu bolcol menen on karı “Oş bölgesinin Kara-Suu ilçesindeki taşın uzunluğu yaklaşık on karı (beş metre)” (Super Info Gazetesi 2017: 12).

kez: Ağızlarda gez, gaz (71-105 cm. arası, bir elin ucundan ikinci elin koltuğuna kadarki mesafe) şeklinde kullanılan kelimenin sözlük anlamları; 1.105 santimetreye denk olan uzunluk ölçüsü birimi, 2. Bu uzunluğu ölçen araç (Arıkoğlu vd. 2017: 1212) şeklinde verilir. Yudahin (2011: 446) kelimenin farsça “arşın” kelimesine denk olduğunu belirtir. Kelimeyi M. Kanar (2000: 952) 1. Arşın, 104 cm.’lik bir uzunluk birimi, 2. Bir tür ok; ılgın; F. Steingass (1975: 1087) ‘bir metre kumaş ölçmek için; 24 parmak veya altı el uzunluğu ölçmek; ölçüsü normal boylu bir adamın yarısı yüksekliğine eşit’ anlamlarında verirler. Hinz (1990: 76) *gez*’in, İran’da arşın için kullanılan tabir olduğunu, bunun yanında sık sık ‘zar ve zira’ tabirlerinin de kullanıldığını, 19. yüzyılda Basra’da 1 *gez*’in 94 cm.’e denk geldiğini ifade eder. Arat (1946: 638) *gez* kelimesi için verdiği “*aşağıya doğru bir ok (gez) atımı kadar uçar*”; “*bir ok (gez) atımı yere kadar gelip, tazimlerini arz ettikten sonra geri döndü*”; “*bir ok (gez) atımı uzunluğunda ince bir ipi bükeler*” gibi örneklerle ok atımı ile gez atımı benzetmelerinin aynı olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.

Ötülgön coldun uzundugu kez “Geçilen yolun uzunluğu bir kez” (Mambetkunov 2009: 54)

kulaç: 1. Kulaç, gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki uzaklık. 2. Kulaçla hesaplanan uzunluk ölçüsü.

Kaşgarlı, kelimenin aslının “kol+aç” olduğunu belirterek *bir kulaç barçın* “bir kulaç ipekli kumaş” örneğini vermiştir (DLT, C:1: 358-59). Clouston (1972: 618) çalışmasında kelimenin kulaç ve kulaç şeklinde diğer lehçelerdeki kullanımlarına değinerek Kaşgarlı’nın açıklamasına yer vermiştir. Kırgız Türkçesinde genellikle *kere kulaç* şeklinde kullanımı yaygındır.

Boyun taştap, kulaçın caya çurkap kelatkan kızdın uşul bir elesi karañgıda cark etken çağılğanday Sultanmurattın diline carkın eles bolup bata tüştü “Kendini bırakıp, kulacını açıp koşarak gelen kızın bu görünüşü karanlıkta birdenbire parlayan şimşek gibi Sultanmurat’ın gönlüne bir hayal olarak düştü” (Aytmatov 1979: 210).

töş carı: Yudahin (2011: 756) kelimenin kolun parmak uçlarından göğsün yarısına kadar giden bir metre kadar uzunluk ölçüsü olduğunu belirtir. Arıkoğlu vd.’nin sözlüğünde (2017: 2097) kelime “kulaç yarısı, kulacın yarısı” olarak değerlendirilir.

Cazılığı töş carı “Genişliği bir kulaç yarısı kadar”.

Töş carı kelgen kurç temir, Bağdagül otko salıptır “Töş carı kadar olan sert demiri, Bağdagül ateşe atmış” (Togolok Moldo, 1917: 11).

c. Ayağa Dayalı Ölçü Adları

atım: Kelimenin Kırgızca sözlükte 1. Bir kere kullanılabilir miktarda, bir atımlık; 2. Tutam; 3. Adım; 4. El, bir el ateş etme (Arıkoğlu vd. 2017: 163) anlamları vardır ve hemen hemen her anlamı bir ölçü ifadesine karşılık gelmektedir. *5 atım* “5 adım”, *10 atım* “10 adım”. Tüştürmө Sözlüğünde kelime “sigara içmek veya tüfek atmakla ilgili kullanılan bir ölçü” olarak da tanımlanır. *Bir atım nasıbay* “Bir atımlık sigara”, *calgız atım darı* “bir atımlık darı” (Tüştürmө Sözdüğü 2015: 149).

kadam: Ar. *kadem*. Adım. Bir ayak atışıyla alınan mesafe; *Üydön eki kadam uzasan musaapırsıñ* “Evden iki adım uzaklaşırsan gariipsin” (Arıkoğlu vd. 2017: 1044). Arat (1946: 614) kelimeyi “9 tutam=1,5 karı uzunluğunda bir mesafe ölçüsüdür” şeklinde tanımlar.

Barar colu cıyırma-otuz kadam cer ele, birook bala boroon cirep, at arıtp mol cürdü, coo kolunda kalğan çorolorun kutkaruuga şaşıp çapkan baatırça cigerdenip katuu cürdü. “Gideceği yol yirmi-otuz adımlık yerdı ama çocuk rüzgârlı soğukta atla gidiyordu ve düşmanların elinde kalan askerleri kurtarmak için kahramanmış gibi gayretle hızlıca gidiyordu” (Aytmatov 1970: 120).

turku: İnsan tabanının topuğundan parmak ucuna kadarki uzunluk (Arıkoğlu vd. 2017: 2113). *buttun turku* veya *buttun turkusı*; Ayağın tabanından başına kadarki uzunluğu (Tüştürmө Sözdüğü 2015: 541). Clauson (1972: 537) bu kelimenin *tur-* fiil kökünden türetildiğini ve “bir şeyin uzunluğu” anlamında olduğunu, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde *turk*, Türkmen Türkçesinde *durk*, Tuva’da *durt* şeklinde kullanıldığını belirterek kelimenin, Uygurca bir metinde geçen *altırar yegirmi ernek turkı* “on altı parmak uzunluğu”, DLT’de geçen *bir süngü turku* “bir süngü uzunluğu” ve *yer eni turkı* “bir alan uzunluğu” örneklerini verir.

Kırgız Türkçesi ve ağızlarında ayrıca insan boyunun uzunluğunu veya kısığını ifade etmek için *bakane* (Cerge Tal) *bastek* (Tündük), *gädiräy* (Batken), *godoyo* (Cerge Tal, Batken), *gılıvıñ* (Cerge Tal), *dağar* (Cerge Tal), *cagcağay* (Pamir), *cepey* (Isık Köl), *kältä* (Cerge Tal, Batken, Leylek), *tapaş* (Leylek), *capız*, *capaldaş*, *kodoo*, *kodogoy*, *kiçinekey*, *kaska*, *kıdık-kıdık*, *kıdıgıy-kıdıgıy* “kısa, kısa boylu”; *näynäy* (Cerge Tal), *sötök* (Cerge Tal, Batken), *uzun*, *biyik*, *çoñ*, *iri*, *balant*, *soldogoy-söldögöy* “uzun, uzun boylu” anlamlarında kullanılan uzunluk ölçüsü terimleri de bulunmaktadır.

Sonuç

Bugünkü ortak metrik sistemin kabul edilmesine kadar her milletin ölçü adlarında farklı kullanımlar söz konusu olmuştur. Ölçü adlarının bir milletin yaşam şartları, coğrafi

durumları, ticari ve siyasi ilişkileri, ulaşım, iletişim, haberleşme, bilim ve teknoloji dilinin oluşmasıyla ilgili sürekli olarak şekillenmesi, zamanla ortak bir sistemi zaruri hale getirmiştir. Bunun öncesinde her millet kendi dilinin imkânlarıyla veya birtakım metaforlar, insan veya hayvan uzuvlarından yararlanma, somutlaştırma gibi birtakım yöntemleri kullanarak veya yabancı kültürlerle etkileşimi sonucunda ödünçlemeler kullanarak ölçü terimleri oluşturmaya çalışmışlardır. Ölçü adları konusunda Türkçe kökenli söz varlığı sınırlı olmasına rağmen dilin gramerinden, anlatım imkânlarından, benzetmelerden, kavramlaştırma veya deyim aktarmalarından faydalanarak oluşturulan ölçü adları, Kırgız Türkçesinin söz varlığına katmış olduğu zenginlik açısından önemli bir yere sahiptir. Taradığımız eserlerden tespit etmeye çalıştığımız uzunluk ve mesafe ölçü adlarının ölçünlü dilde ve ağızlarda bazı ses değişiklikleriyle veya bazılarının değişmeden günümüzde de hala kullanılmakta olduğu görülmektedir. Ayrıca edebi metinlerde kullanılan metaforik kullanımların sayısını artırmak mümkündür, bu yüzden incelenen edebi eserlerin bu açıdan da ele alınması ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

Taranan Eserler

- Mirlan Kaldıbaev (2018) Böböktör üçün, Kırgız El Comoktoru.
 Sağınbay Orozbekov (1978) Manas
 Mirlan Kaldıbaev (2019) Kembagal menen Bakıt, Kırgız El Comoktoru.
 Mukay Elebaev (1936) Uzak Col.
 Nurlan Mamatov (2018) Kırgızistan'daki Üy Çarbalarında Mal – Çarbaçılığın Önüğüüsü.
 Çingiz Aytmatov (2006) Toolor Kulaganda, Kızkayıp.
 Stal Zosimov (2019) Tübündö Külkülüü Çındık.
 Canıl Cusupcan (2010) Pamirge kat.
 Horezme (2016) Iyık Kitep.
 Sultan Cumagulov (2016) Kementay, Kırgız cana Kiyit.
 I. Maatkabilov (2017) Bütün Kırgızistan.
 S. Karalaev (1995) “Semetey” II tom.
 A. Kadırberdiev (2019) Dinovavrlar Çın ele Bolgonbu.
 Super İnfо gazetası 07.09.2005; 02.06.2017.
 Çingiz Aytmatov (1979) Erte Kelgen Turnalar.
 Togolok Moldo (1917) Kemçontoy.
 Kasım Cantöşev (1972) Kanıbek, Frunze.
 Çingiz Aytmatov (1970) Ak Keme.
 E. M. Mambetakunov (2009) Fizika.

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1946). *Vekayi Babur'un Hatıratı C.2*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arıkoğlu, Ekrem vd. (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük I-II*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye "Manas" Üniversitesi Yayınları.
- Atalay, Besim. (1972). *Divanü Lugât-it Türk Tercümesi I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atmaca, Emine. (2009). "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 27.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary Of Pre- thirteenth- Century Turkish*, Oxford University Press.
- Derleme Sözlüğü. (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 2
- Erdem, Melek. (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, Ankara: KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi.
- Eren, Hasan. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bulak Neşriyat
- Ergin, Muharrem. (1996). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. (1998). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Gökay, Orhan Şaik. (1981). "Halk Dilinde Ölçü Birimleri", *Türk Folkloru Araştırmaları*, 41-48.
- Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gümüşatam, Gürkan (2012) "Eski Türk Tıbbında (XIV-XV. Yüzyıllar) Ölçüler ve Ölçme Usulleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/1*, 1189-1216.
- Hinz, Walter. (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri* (Çev. Acar Sevim). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim. (2010). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaman, Sevda. (2018). "Fırdevsü'l-İkbâl'de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları" *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.5, S:1, 48-68.
- Kanar, Mehmet. (2000). *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Deniz Kitabevi.
- Kaymaz, Zeki. (1998). "Anadolu Ağızlarında Ölçü Bildiren Kelimeler", *Bir 5-10*, 393-407.
- Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü I-II (2015), Bişkek: Avrasiya Press.
- Mukambayev, Ceembay. (2009). *Kırgız Tilinin DİYalektologiyalık Sözdüğü*, Bişkek.
- Oral Seyhan, Tanju. (2007). "Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S.2, 116-145.
- Ozan, Meral, "Beypazarı Halk Kültüründe Ölçü ve Tartı Birimleri", *Kültür Evreni*, 4 (15), 25-40.
- Özyetgin, Melek. (2005). "Eski Türklerde Ölçü", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ankara: Ötüken Yayınları, 139-149.
- Özyetgin, Melek. (2007). "Tarihi Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler" *ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, 1413-1420.

- Sarıca, Bedri. (2010). “Türkçede Birim ve Ölçü Gösterme” III. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 793-800.
- Sevortyan, Ervand Vladimiroviç. (1974). *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskova: Nauka.
- Steingass, Francis Joseph. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to Be Met In Persian Literature*, London: Routledge&K.Paul.
- Tietze, Andreas. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati, C. 1, A-E*, İstanbul-Wien.
- Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü (2015). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç (2011) *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları